

ZÁKLADY REGIONÁLNÍ GEOGRAFIE

text přednášky 4

I. ročník

ZMĚNY V ORGANIZACI SPOLEČNOSTI – NODÁLNÍ REGIONY II.

Z předchozích poznatků vyplývá, že vznik, lokalizace, rozsah nodálních regionů a intenzita vazeb, které je drží pohromadě je záležitostí:

- a) efektivity dopravy;
- b) zdrojů surovin a energie;
- c) velikosti trhu.

Zároveň bylo poukázáno na to, že se vzrůstající **efektivitou dopravy** se nody (jádra regionů) postupně vyvazují ze závislosti na lokalizaci zdrojů surovin a jejich tendencí je spíše geografický posun do oblastí **spotřeby**. Je to ukázka toho, jak těsně jsou svázány procesy urbanizace a industrializace a s postupem času, lze už jen těžko dohledat zda velká aglomerace, tj. nodální region, vznikla kvůli 1. stěhování obyvatelstva za pracovními příležitostmi v rozvíjejícím se průmyslu, či 2. stěhování podniků a služeb do oblasti s vysokou koncentrací obyvatelstva a **aglomeračních efektů**. Právě v období průmyslové revoluce se vytvořil nodální region coby oblast vytvářená pracovními, spotřebními a výrobními vztahy.

Samozřejmě každá **kategorie** – lidé, zboží, suroviny si vytváří jiný **práh, limit dosahu**, po jehož překročení už přestává být doprava, distribuce efektivní. Tato prahová hodnota se ovšem s vývojem ekonomiky a zlevňováním dopravy mění (dojížďkové vzdálenosti lidí do práce, oblasti zásobované určitým typem zboží nebo služeb, vzdálenosti ze kterých je transportována surovina, apod.).

*Americký geograf Ullmann přišel s teorií vysvětlující toky v rámci či mezi regiony. Prvním faktorem je tzv. **komplementarita**, tj. rozdílnost zdrojů mezi místy v jednom regionu, či mezi regiony. V jednom místě musí být nadbytek, v druhém poptávka. Mezi 2 komplementárními místy či regiony začnou probíhat toky pouze pokud se nevyskytují tzv. **intervenující příležitosti** (tzn. zda se nevytvoří nějaké jiné místo jako zdroj či poptávka). Třetím faktorem je **transferabilita** – je to funkce vzdálenosti měřená dopravními náklady a záleží samozřejmě i na typu zboží – cenné zboží bude transportováno na delší vzdálenosti, než surový materiál.*

Cena energií a zdroje surovin už přestaly být strategickými parametry (s výjimkou pár odvětví – doly, rybnářství, zemědělství a těžký průmysl – ty však reprezentují pouze malý podíl na celkové zaměstnanosti – kolem 10% v nejvyspělejších zemích). Nízké dopravní náklady navíc znamenaly, že řada podniků gravitovala směrem k trhům. V tradiční společnosti a před vypuknutím průmyslové revoluce byla celá struktura ovlivňována rozložením obdělávací půdy, potom rozložením přírodních zdrojů surovin. Tyto vztahy se globalizací narušily, čímž bylo možné pro pracovní sílu a firmy přiblížit se postupně do dostupných míst vůči trhu. Po druhé světové válce si řada evropských zemí s výjimkou Velké Británie udržela zaměstnanost v zemědělství nad 10% - Francie např. 25%. Po několika málo letech industrializace a chemizace zemědělství tyto podíly smazala – v současnosti se pohybují kolem 2 až 4 procent.

Posun v úrovni mobility je počátkem velkých změn posledních 30 let. Používání osobního vozu zvětšilo oblast obsluhovanou pomocí dojížďky – zároveň byly zpochybněny hranice základních jednotek místní organizace. Jednotky zděděné z tradičních společností už nemohly sloužit jako základna pracovní síly (přestože měly stále význam jako komunity).

Na jiné vzdálenosti bude fungovat náš denní pohyb, týdenní či roční. Parametry dopravy mění i naše nejzákladnější „**individuální nodální regiony**“, které vždy zapadaly víceméně do hranic obce (nákupy, práce) – rádius cca 2 km.

V závislosti na převládajícím typu dopravy v určité době lze studovat i **morfologii nodálních regionů** (relativně stejná dostupnost zázemí v období pěší, resp. automobilové dopravy, naproti tomu existence zvýhodněných směrů v období železnice a potom i dálnic).

Polarita mezi regiony

V industrializovaných zemích došlo k regionálnímu dělení na **jádro** (core) a **periferii** – oblast zemědělského či surovinového zázemí. Území se tedy neskládalo z podobných regionů, z nichž každý měl **průmyslové jádro** a **zemědělské či surovinové zázemí**. Začaly se vymezovat regiony čistě průmyslové s hlavními centry spíše terciární funkce a na druhé straně regiony zemědělské, periferní. Zatímco v měřítku intra-regionálním je polarita dána **elementární územní dělbou** práce zemědělství – průmysl a služby a odpovídajícími koncentračními procesy (**emigrace z venkova do měst**), pak **metropolitní polarizace** (tj. polarizace v inter-regionálním měřítku) rozlišuje **řídící jednotky** (metropolitní) na straně jedné a **řízené na straně druhé** (periferní).

Existuje tedy **polarizace v rámci regionu a polarizace mezi regiony**. Centrální oblasti žily výrobou či zprostředkováním obchodu. S postupným začleněním do globální ekonomiky se stala zázemí (nejtěsnější oblasti kolem měst) zbytečnými, kromě nabídky několika málo funkcí (rekreace, voda, apod.). Města mohla žít bez jejich těsné přítomnosti. Industriální revoluce posílila roli sítí a **hierarchickou strukturu** jednotlivých měst/městských regionů.

S přechodem do hlubší industriální éry docházelo k vytváření poměrně rozsáhlých, výrazně homogenních a výrazně specializovaných areálů a regionů. Určitý nezanedbatelný podíl zaměstnaných v zemědělství zapříčinil přetrvání regionálních před-industriálních struktur v řadě oblastí. Roli hrál opět komunikační systém, který k sobě zrychleně přibližoval hlavně hlavní centra, která se tak stávala ještě centrálnějšími a přitahovala tak další funkce, které opět vyžádaly další zlepšení komunikace. Naopak v tomto relativním pohledu se od sebe stále vzdalovala centra periferních regionů (viz. časoprostorová komprese).

Národní stát

Nedokonalost komunikačního systému, celní bariéry, silný vliv hranic na tok osob posílili roli **národního státu** - výměna zboží a služby nemohly být v průmyslovém období dosud dostatečně **internacionalizovány**. I v době, když už pokroky v dopravě a bezhotovostním pohybu kapitálu umožňovaly zvýšení prahových limitů dosahu u řady služeb a zboží a překročení národních hranic, právě legislativní, administrativní bariéry a kvalifikační bariéry byly překážkou.

Vzhledem k **ceně přenosu informací** byly řetězce výroby uspořádané v kontextu národního prostoru. Kvůli obtížím při přenosu technického know-how si staré industriální země udržely téměř monopolní postavení od konce 19. století. Zevšeobecňování vzdělávání a **nové technologie založené na snadno přenositelné vědecké bázi** otevřely možnosti celosvětově lokalizované výroby. Rychlá doprava a komunikace umožnily řízení vzdálených podniků a tok komponent či polotovarů z různých světových míst.

Funkční regiony v současnosti

V současné době dochází k dalším podstatným změnám v nodální organizaci společnosti. Urbanizace jako kvantitativní, extenzivní proces je víceméně vyčerpána. Na síle nabývá především kvalitativní růst – jde o přechod od extenzivního k intenzivnímu. Tento vývoj je spojen s řadou nepravidelností a protichůdných tendencí (např. suburbanizace).

Někteří autoři tvrdí, že dochází k oslabování tradičního nodálního uspořádání na **systémy sítí** v nichž už nefungují vztahy nadřízenosti a podřízenosti. Ve skutečnosti určitá hierarchie sítí nemůže existovat bez hierarchie nódů a naopak.

Jiní autoři tvrdí, že koncentrační procesy a nodální uspořádání se přenáší na měřítkově vyšší řády (vliv globálních měst, nadnárodních korporací, apod.).

V současnosti už to nejsou sekundární aktivity, které patří mezi nejvíce koncentrované, ale **terciární a kvarterní**. Progresivní činnosti jako je věda&výzkum, finančnictví, obchod a administrativa patří současně mezi nejvýrazněji koncentrované a zvyšují svůj vliv na činnosti ostatní. Populační či ekonomický růst měst je nahrazován růstem vlivu na širší regionální systémy. Velikostní hierarchie nódů je nahrazována hierarchií kvalitativní. Centralita sídla původně vyjadřovaná velikostí obyvatelstva, pak počtem pracovních míst je nyní dána koncentrací obslužných a řídicích funkcí. Jestliže například pro český prostor byla charakteristická hustá síť velikostně málo diferenciovaných nodálních středisek, pak je tato síť v současnosti mnohem řidší. V mnoha případech je nodální forma nahrazována formami rozsáhlejšími (konurbace, metropolitní území)

homogenita vs. heterogenita

Bereme – li venkovskou společnost jako homogenní, pak je urbanizace krokem k heterogenitě. Nicméně jen tak dlouho, dokud proces urbanizace (sociologicky chápaný) nedosáhne další fáze homogenity. Z geografického pohledu je však urbanizace procesem čistě heterogenizačním, diverzifikačním – pokud sledujeme fyzickou a ne jen sociální organizaci společnosti.

regionální úrovně

Geografické systémy jsou složitě strukturované a to hlavně ve smyslu hierarchie (řádovostní a měřítkové). Hierarchie může být rozlišena v několika úrovních (mikroregion, mezoregion, makroregion nebo lokální, regionální, národní). Stejně uspořádání existuje i v rámci velkých firem, ve službách v dopravní infrastruktuře, apod. Řádově různé regiony jsou vymezovány podle rozdílných integrujících regionálních procesů, které představují vazby zajišťující relativní **vztahovou uzavřenost a funkční autonomii**.

Tuto hierarchizaci lze charakterizovat v následujících úrovních:

- 1) **lokální** – odpovídá jednotlivým sídelním útvarům s dominantní obytnou funkcí doplněnou vybranými prvky práce a služeb. Sídla, resp. obce jsou převážně vztahově neuzavřené celky (silná vyjíždka a dojíždka za prací a službami) – v minulosti byly ovšem vztahově uzavřené s vnitřní polaritou (sídelní útvar a zemědělské a lesní zázemí)
- 2) **mikroregionální** – odpovídají elementárním nodálním regionům (cca 500 km²) a z hlediska každodenního pohybu obyvatel jde o relativně uzavřené vztahové jednotky. Polarita střediska a zázemí je klíčovým integračním faktorem a je spojena s územní dělbou práce: koncentrace obyvatel a především pracovních příležitostí a obslužných funkcí ve středisku, územní rozptyl obytných funkcí a primérních aktivit. Propojení obou částí je realizováno každodenní dojíždkou za prací a službami.
- 3) **vyšší regionální** – odpovídá relativně velkým regionům (makroregiony v rámci státu) s výrazným velkoměstským centrem – hlavní centrum má většinou již nadnodální formu – často se jedná o tzv. metropolitní areál. Polarita jádra a zázemí je v podstatě obdobou základní nodální organizace, byť ve složitější a komplexnější variantě – jádro má často charakter areálu, v rámci makroregionu existuje určitá hierarchie středisek, formují se koncentrační osy, apod. Vztahová uzavřenost se týká dlouhodobějších pohybů obyvatelstva – migrace, studium na vysokých školách, a částečně i vazeb mezi podniky a institucemi (výrobní kooperace, klustery, dosah regionálních bank, regionálních médií, apod.)
- 4) **národní** – odpovídá úrovni národních států na niž dochází k relativní (a stále snižované) uzavřenosti většiny ekonomických a kulturních vazeb. Dochází zde také k formování celé hierarchie nodálních středisek, ale i metropolitních areálů. I zde však zůstává zachována polarita jádra a zázemí – jádrem jsou hlavní a vedlejší metropolitní areály spojené navzájem koncentračními osami. Geografická dělba práce nabývá složitějších a víceúrovňových forem, zvyšuje se důležitost center z hlediska řídicích funkcí (kvartérních).
- 5) **nadnárodní (subglobální)** – odpovídá velkým geografickým útvarům. Z geografického pohledu lze mluvit o polaritě jádra a zázemí ve smyslu velkých územních koncentrací obyvatelstva a navazujících aktivit (západoevropský banán, povodí Gangy) na jedné straně a přílehlých slabě osídlených periferií na straně druhé.
- 6) **globální úroveň** – polarita mocenská a ekonomická (bohatý sever – chudý jih)

V dalším zkoumání rozvoje regionálního uspořádání společnosti jde o hledání cest budoucího urbanizačního vývoje, možností další koncentrace nebo dekoncentrace obyvatelstva, vývoje velikostní a funkční hierarchie středisek osídlení, regionální působnosti středisek různých kategorií, změn v integritě regionů v rámci národních i nadnárodních systémů osídlení.

Lze rozeznat 2 procesy, které v současnosti přetvářejí sídelní struktury a regionální organizaci prostoru:

- **intenzifikační proces** – jde o postupné nahrazování územní koncentrace jevů procesy koncentrace kontaktů jevů (zvyšování kvalitativních forem růstu na rozdíl od kvantitativních. Např. nahrazování populačního růstu měst či vedoucích regionů, růstem jejich řídicích funkcí, růstem jejich vlivu na širší zázemí. Souběžně probíhá zvyšování intenzity kontaktů v systému osídlení. Staré polarizace typu rostoucí a bohatý vs. zaostávající a chudý budou transformovány na polarizace typu řídicí a řízený.

- **zvyšování propojenosti systémů osídlení** je dáno růstem prostorové mobility. Jedná se například o rozvoj metropolizace (suburbanizace). Z pohledu intenzifikačních procesů půjde o přesun nejvýraznějších polarizací typu centrum-periferie z regionálně nižších úrovní (středisko – zázemí, město – venkov) na úroveň makroregionální v rámci národního systému osídlení (metropolitní území – ostatní prostory) a ve vzdálenější budoucnosti i na úroveň nadnárodní (globální města – jiná).

Specifika regionálního uspořádání ČR

Geografická organizace společnosti byla deformována, resp. zakonzervována v důsledku socialistického plánování. Charakteristické bylo utlumení metropolizačních trendů (suburbanizace, desurbanizace, apod.). Byla potlačena regionální konkurence jako jeden z významných faktorů vytváření heterogenity. Preferována byla centra těžkého průmyslu a to i v době, kdy docházelo k přechodu k post-industriální společnosti a vzniku nodality na základě jiných faktorů (terciárních, kvarterních). Preferovány byla rovněž střediska nižších (okresních) administrativních jednotek a vyvolávány značné územní poruchy a anomálie v důsledku přehnané industrializace. Podporován byl navíc rozvoj pouze schválené tzv. střediskové soustavy osídlení, okresní hranice navíc působily jako bariéry. V důsledku byla plánovacími zásahy méně potlačena ekonomická funkce metropolí, než jejich funkce obytná.

V podmínkách ČR nastupují specifické posttotalitní procesy „napravující“ ekonomicky neefektivní rozložení „výrobních faktorů“ – jde především o preferenci těžkého průmyslu, snahu o vyrovnávání územních rozdílů v období plánovitého řízení.

Metropolizace

S rostoucí komplexitou regionálních systémů a komplikovaností vztahů mezi nody se používá pojem **metropolizace** – vznik metropolitních oblastí = vytváření nového druhu celků vyznačujících se shlukováním sídel kolem dominantního centra.

Studium metropolitních oblastí započalo v ekonomii – metropolitní ekonomie (koncentrace obchodu rozsáhlé oblasti v jednom městě, velký rozsah území ovládaného ekonomicky jednou metropolí. Metropolitní ekonomie je vyšším stupněm rozvoje výrobních sil, dopravy a sociální organizace. Vznikl také ekologický pojem metropolitní obce jako společenství místních obcí = nový typ superobce organizované kolem ohniska a zahrnující velké množství středisek činností. Metropolizací vzniká nový regionalismus měst založený ne na geografické izolovanosti, ale na kontaktech a geografické dělbě práce. **Metropolitní oblast** (sociologické pojetí, ekonomické) se liší od zájmového území města (územně plánovací výraz). Vliv metropole se projevuje i celou řadou mimoekonomických jevů (režim reprodukce obyvatelstva, životní hodnoty, struktura rodiny, způsob bydlení) – jsou většinou podmíněny dobrými dopravními a komunikačními možnostmi.

Celá oblast je z důvodu dělby práce spíše různorodá než stejnorodá. Obce v těsnější blízkosti metropole jsou navzájem odlišnější než vzdálenější. Vliv jádra se vzdáleností zmenšuje – velikost oblasti je závislá na velikosti centra a naopak. Někdy dochází k překryvu vlivu dvou metropolí, někdy ne.

Humánní ekologové vymezovali zóny – primární (dojížděka za prací, nakupování), sekundární (denní kontakt nepřímou formou – noviny, telefon, mail) a terciární (závislé na specializovaných hospodářských funkcích metropole) **pásma dominance**. Pro vymezení pásem se někdy používají takové ukazatele jako prodej jízdenek, cíl jízdy nákladních aut, území odebírající noviny metropole, místa bydliště rekreatantů, adresy hlavních průmyslových podniků, oblasti vlivu velkých bank.

Statistické úřady používají při delimitaci metropolitních území různých prahových hodnot. (počet obyvatel v zemědělství, dojíždějících do práce, podíl rodinných domků na celkovém počtu budov, apod.). Teorie pásem je v podstatě pokračováním Burgessovy teorie koncentrických zón.

Jinou klasifikaci zavedl Bogue – na základě postavení obcí v oblasti:

- obec dominantní – metropole
- subdominantní – města v zázemí metropole
- venkovské nezemědělské obce – obce ovlivňované metropolí
- venkovské zemědělské obce – obce druhotně ovlivněné metropolí.

Opravdu velké metropolitní oblasti už nejsou radiálně závislé na jednom městě (např. londýnská metropolitní oblast, Randstad) – zkoumání nepotvrzují názory o hierarchickém uspořádání.